

HONNAN JÖVÜNK? KIK VAGYUNK? HOVÁ MEGYÜNK?

Az ókori vallások és a keresztyén szemlélet egybevetése

Ingrid SFET¹

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Dolgozatom célja felvázolni az ókori eredetmítoszokat, és a túlvilági hitet, ezeket elemezni, majd párhuzamba állítani a keresztyénség hitével. A tanulmányozott ókori vallások és a keresztyénség ide vonatkozó tanainak vázolását követően egy következtetésben szeretném felvázolni a test és a lélek kapcsolatát. Az ember eredetétől kezdődően „*homo religiosus*”², egy szellemi szükséglet jellemzi, ősidők óta érdeklődést mutat a transzcendens világ iránt. A dolgozat a teljesség igénye nélkül összehasonlítja a vizsgált vallásoknak a világról alkotott képét.

1. A test és lélek kapcsolata az egyiptomi hitben

Vissza kell tekintünk az I. dinasztia idejére és elemezni egy keveset a memphisi teológiát, pontosabban Ptah istent. Ez a teológia Sabaka fáraó idejében lett köbe vésve, de ez eredeti 2000 évvel hamarabb keletkezett.³ Megfigyelhető, hogy az említett kozmogóniában Ptah lélek által, akarattal és verbálisan, szóval teremt.

Az ókori vallások között az egyiptomi nép foglalkozott a legintenzívebben a túlvilághittel, ami egy fejlett lélekhitet jelent. A halált bonyolult szertartások követték, mivel a testtel és a lélekkel is egyaránt foglalkoztak. Ennek az eredménye az, hogy a test mellett maradt lelket „ka”-nak nevezték, a másikat, amelyik elszáll a túlvilágra, pedig „ba”-nak. Érdekesség, hogy a „ba” lélek, hitük szerint, többször visszatér ellenőrizni a test épségét. Ennek a hitnek köszönhető a mumifikálás folyamata is. Így kijelenthetjük, hogy az egyiptomi ember a túlvilágon nem tudta magát máshogy elképzelni, csak testi-lelki formában. A „ba” lélek mikor visszatér a mumifikált testhez, helyreáll ez az egység gondolata, így az adott személy a túlvilágon teljes lesz.⁴

Megfigyelve a teremtésmítoszokat és a Ptah templomában talált papiruszt, a szívnek nagy hatalma volt: „*A szemek látása, a fül hallása, az orr lélegzése továbbít a szív számára. Ő adja, hogy az értelem teljessége napvilágra jöjjön. A nyelv közli azt, amit a szív gondol*”⁵ – indokolja meg a részlet. A szívnek nagy szerepet tulajdonítottak, mivel a test és minden más érzékszerv ennek a szervnek a szolgálatában áll. A szív a test és a többi szerv segítségével tartja fent a kapcsolatot a külvilággal, a száj segítségével pedig a szív akaratát, gondolatát fogalmazza meg. Ptah papjainak ez egy kiemelkedő tanítása az egyiptomi hitvilágban. Ezen kívül fontos kihangsúlyozni azt, hogy az ember teremtett és kiszolgáltató az istenségnek, mivel egyes szövegek úgy fejezik ki az isteni vonást, hogy mindenki egy isten lakik.⁶ Ez nem más, mint a szív, pontosabban az értelem központja.

¹ Sfet Ingrid, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Valláspedagógia szakirány, II. éves hallgatója.

² LEEUW, Gerardus VAN DER: *Phänomenologie der Religion* (1933), Olasz fordítás: *Fenomenologia della religione*, Torino, Boringhieri, 2002, 30.

³ ELIADE, Mircea: *Istoria Credințelor și Ideilor Religioase I* (Vallási hiedelmek és eszmék története I), Iași, Polirom, 2011, 93.

⁴ KÁKOSY László: *Az Ókori Egyiptom Története és Kultúrája*, Budapest, Osiris, 2005., 358.

⁵ KÁKOSY László, i.m. 369.

⁶ KÁKOSY László, i.m. 373.

Összegzőképpen, az egyiptomi ember úgy vélte, hogy az embernek egy teste és három lelke van: „ba”, „ka” és az „ah”. A „ba” lelket egy madár alakjához kapcsolják, ami az újbirodalmi lélekfelfogás és egyféle mozgékonytársat is jelent, mivel a halál után az égbe száll. Ez a szellemi lélek, viszont nem felel meg annak a lélekfogalomnak, amit ma használunk. A „ba” lélekkel kapcsolatban egy olyan vélemény is van, hogy nem marad véglegesen az égben, hanem visszatér és a sír közelében marad. Fontos megemlíteni, hogy nem halhatatlan és nem sebezhetetlen. A „ka” lélek hasonlóan a „ba” lélekhez nem létezett az ember születése előtt. Úgy tartották, hogy a magzati időszakban egy isten alkotja meg. Ennek köszönhetően ez a legfőbb lélek, mert ez az ember képmása, ez különbözteti meg az ételleltől, így minden ember lelke. Ez a lélek egyik felét jelöli, amely a születéskor egyszerre keletkezik a testtel, és a halál után visszatérhet. Ez jelképezi az istenek teremtő erejét is. Érdekesség, hogy a „ka” lelket sokszor a személy mögött állva ábrázolják, fején a „ka” hieroglifával és a személy nevével. Az élő személy „ka”-ját nem ábrázolják, csak a királyokét. A „ka” lélek az embert életben tartja, az őseitől ered és tovább adódik az utókornak. Ez meghatározza a személyiséget és a jellemet, ami az életben és a túlvilágban is elválaszthatatlan a testtől. Az „ah” lélek egy halál utáni létezésforma, mivel a szó jelenthet kísértetet és üdvözült lelket is.

2. A test és lélek kapcsolata a görög hitben

A görög hitben is észrevehető a lélek három tulajdonsága. Hitükben a lélek megtestesítője Pszükhé. A homéroszi kor legismertebb írásaiban, mint például az Iliász énekekben már találhatóak utalások arra, hogy a halál után a lélek továbbra is él. A XXIII. énekben olvasható az, hogy Akhilleusznak az álmában megjelenik Patrokosz árnya. Ez követi egy visszaemlékezés, ami nagyon jól bemutatja az akkori lélekelképzelést: *„Szólt, s kedves kezeit nyújtotta feléje, de hiába: mert elszállt az a lélek a föld mélyébe sziszegve füstként: és Akhilleusz följedt nagy rémületében, összeütötte a két tenyerét, szomorúan eképp szólt: Jaj, hát van Hádész házában lélek is árny is, csakhogy a lelkeknek nincs semmi öntudatuk lenn: mert a szegény Patrokosz lelke került közelembe és itt állt az egész éjjel nyöszörögve, jajongva; mindent elrendelt: s csoda! mint maga, éppen olyan volt.”* (XXIII. ének).⁷ A lélek egy olyan éltető erő, ami a halott utolsó kilégzésével elhagyja a testet, így kerül a holtak birodalmába. Érdekesség, hogy az eleusziszi beavatások célja a lélek halál utáni végzetének a befolyásolása volt, viszont a lélek sorsát a Dionüszoszi és az Apollón kultusz is magába foglalja. Sokan úgy vélik, hogy a görög vallás megalapítója Orpheusz volt, aki szertartásokat tanított. Ezzel magyarázható, hogy az ő alakjában a görögök egy misztériumalapítót láttak, mivel a hagyományos beavatásokból kiindulva alkalmasabb tanokat javasolt. Ezek a javasolt tanok tartalmazták a lélek vándorlásának és halhatatlanságának az elképzelését.⁸

A görög hitben több tanítással is találkozunk, ami a lélekkel foglalkozik. Plutarkhosz szerint szentségtörés az erény isteni voltát megtagadni, mivel a lélek az istenektől származik. Ők adják, és oda kerül vissza, viszont nem a testtel. Ekkor a lelkeknek már nincs börtöne, azaz teste és tiszta. Érdekesség, hogy a görög holtaknak a felejtés vizéből, a Léthéből kellett inniuk, hogy elfelejtsék az életüket. Természetesen, voltak kiváltságosok, akik haláluk után is emlékeztek. Hermész fiát sérthetetlen emlékezettel ruházta fel.

Püthagorasz úgy vélte, hogy a lélek egy isteni lehelet. Az ő elképzelésében a test egy börtön, büntető hely, mivel ide van száműzve a lélek. A test halála után a lélek ítéletnek van alávetve. Ebben az esetben már megjelenik az a gondolat, hogy mindenki arra a túlvilági életre kerül, amit érdemel. Szókratész a halálon túli életben hitt, mivel *„Biztos vagyok abban, hogy valóban újra megszületünk, az élet a halálból ered, s a halottak lelke tovább él.”*⁹ Az ő

⁷HOMÉROSZ: *Iliász*, ford. Devecseri Gábor, Budapest, Európa, 2012, 98-107.

⁸ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története II*, Budapest, Osiris, 2003, 147.

⁹PLATÓN: *Platón összes művei, II. kötet*, Budapest, Európa, 1984 (Phaidón műve)

filozófiája nagy fordulópontot jelentett az idealizmus felé. Ő is hangsúlyozza a lélek fontosságát, mert egy a megismerés forrása és hangsúlyozza a lélek ápolásának a fontosságát.¹⁰ Platón is ezt az állítást vallja filozófiájában. Az ő elképzelésében a vallás egy erkölcsi világrend és a lélek halhatatlan. Egyetértést tanúsít Püthagorasszal, mivel nála is megtalálható az az elképzelés, hogy a test a lélek börtöne és a halál által a lélek kiszabadul. Platónnál jelenik meg a lélek három tulajdonsága, amelyeket az „Állam” című könyvében fogalmaz meg egy dialógusban. Szerinte a lélekben három hajlam van: gondolkodás, indulat és vágyakozás¹¹. A gondolkodás feladata a parancs és a lélek irányítása, mivel ez a lélek elemez, előrelátó és mérlegel. Érdekesség, hogy ez a lélek figyelembe veszi a másik két hajlam akaratát. Az indulatnak az egyik funkciója a harag, viszont törekszik arra, hogy megbecsüljék, valamint a győzelemre. Ez egy határozott hajlamot próbál szemléltetni, ami elősegíti a célok elérését. A vágyakozó lélek a fizikai szükségletekkel áll kapcsolatban. Ez felelős a vágyakért és az élet gyönyöreire.¹² Viszont a gondolkodás vezérel, mivel ezalatt rendelkezhetünk erényekkel, igazságossággal, bölcsességgel és önmérséklettel. Arisztotelész esetében is észrevehető, hogy a lelket a test foglyának találja, ahogyan Platón, majd utólag kialakít egy egyéni felfogást.¹³ Nála is megtalálható az a gondolat, hogy az erény a léleknek köszönhető. A lélek munkája az élet létrehozása, ahol az élet egy tevékenység, éber állapot. Az ő elképzelésében a léleknek ez a fajta munkája a derekas élet, amiben ő a tökéletes jót és a boldogságot találja. Az „Eudemoszi Etika” első könyvében a következőképpen fogalmaz: „Mivel a boldogság a legfőbb jó, a végcélok meg, mégpedig a legnemesebb javak, a lélekben vannak - ezek vagy tulajdonságok, vagy tevékenységek -, ezért előfeltevéseinkből világosan következik, hogy mivel a tevékenység jobb az állapotról és a legjobb tulajdonságból következik a legjobb tevékenység, a legjobb tulajdonság az erénnyel azonos; az erényen alapuló cselekvés a lélek legfőbb java. De arról is volt szó, hogy a legfőbb jó a boldogság. A boldogság tehát a jó léleknek a tevékenysége.”¹⁴ Arisztotelész ezt az elképzelését a „De Anima” könyvében is kifejti, amikor Alkaiónról ír: “úgy látszik, Alkaión is hasonlóan fogta föl a lelket, mert azt mondja, a halhatatlanokhoz való hasonlósága folytán maga is halhatatlan, ez pedig állandó mozgása miatt van meg benne. Hiszen az isteni természetű testek valamennyien: a Hold, a Nap, a csillagok és az égbolt egésze is állandóan folytonos mozgásban vannak.”¹⁵ Itt alátámasztható az a gondolat, hogy az élet egy tevékenység, éber állapot, ami a léleknek köszönhető. Így a lélek is mozog, tehát nem szűnik meg élni, ezért halhatatlan. Ez a gondolatmenet jelenik meg Alkaión felvetésében, hogy a lélek örökösen mozog és önmagát mozgatja. Mivel ez a mozgás sosem áll meg, halhatatlan és hasonló az istenekhez.¹⁶

3. A test és lélek kapcsolata

3.1. Az Ószövetségben

Fontos reflektálni a teremtéstörténetre, mivel központban van az ember, aki Isten képmására teremtett. Az ember teremtése Isten akaratától függött. Érdekesség, hogy a Genézisben semmi sem utal arra, hogy az ember kapott volna lelket, ami összekapcsolódik az emberi testtel és

¹⁰ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története II*, Budapest, Osiris, 2003,156.

¹¹PLATÓN: i.m. 119.

¹²KERNS, Tom: *Plato's Three Parts of the Soul*. <http://philosophycourse.info/platosite/3schart.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2020.07.19)

¹³ELŐD István: *Katolikus dogmatika*, Szent István Társulat, Budapest, 1983, 140.

¹⁴ARISZTOTELÉSZ: *Eudemoszi etika, nagy etika*, fordította: Steiger Kornél. <http://mek.oszk.hu/05700/05709/05709.htm#1> (utolsó megtekintés dátuma: 2020.07.19)

¹⁵KERÉNYI Károly: *Halhatatlanság és Apollón vallás, Ókortudományi tanulmányok 1918-1943*. (szerk. Komoróczy Géza – Szilágyi János György). Budapest, Magvető, 1984. 308.

¹⁶KIRK, G. S – RAVEN, J. E. – SCHOFIELD, M: *The Presocratic Philosophers. A critical history with selection of texts*, Cambridge, University Press, 1971, 495.

tudna létezni függetlenül tőle. A Biblia több kifejezést is használ az emberi lélekre: ezek a leheletet vagy a légzést jelölik meg.¹⁷ Már a teremtéstörténetnél is találkozunk vele, mivel a Gen 2,7-ben így írja: „És lehelte az ő orrába életnek leheletét...”. Egészen a babiloni fogságig a test és a lélek nem volt elválasztva. A halál utáni létezését a léleknek az ószövetségi ember úgy tartja, mint valami árnyvilágban való tovább létezését. Csak a későbbi könyvekben lesznek különálló egységek. Az izraelita ennek ellenére is hitt a földi életnek a folytatásában a halál után. A „Seol” a földi élet után következik, mert aki ide került, elszakadt az élettől, viszont nem vesztette el egészen a létét. Ezt az elképzelést az izraeli próféták nem fejlesztették ki. Mózes és a próféták tanítására alapozva, az élet vallása kell, hogy legyen. Ezzel magyarázható, hogy a Tóra a halált és a halottakat tisztátalannak tartja. Az ember örök továbbélése halála után a vallás ügye, amelynek nincs szüksége bizonyítékokra. Az ember porból lett és újra porrá lesz. Istennek hatalmában áll életet adni és elvenni azt. Így ez egyedül Isten titka.

Érdekes megfigyelni, hogy az „élet” szónak a héber megfelelője a „hajim” szó, ami többes számban van.¹⁸ Isten a teremtett ember orrába lehelte az „élet leheletét”, így az Ószövetségi ember hitében az élet egy érték. A halál a földi élet végét jelenti, viszont ez nem jelenti az emberi létezés befejezését. A lélek halhatatlan, a test pedig feltámad az ígélet szerint. A „nesama” héber szó szószerinti fordítása „lehelet”, ami jelentheti az „élő lelket”, amelyet az Isten adott az embernek.

Fekete Károly egyik tanulmányában a lélek, a szellem és a szív kulcsszavakat emeli ki. Ez a három kifejezés nem az alkotórészeket jelenti, hanem egyenként a teljes ember megjelölési tetteiben.¹⁹ Ez a magatartás három aspektusára fókuszál. A lélek szóra a „*nefes*” kifejezést használja, ezen az emberi lét mélyebb megértését kell érteni, mert azonos az egész emberrel. A „*nefes*” szó azonosítható a viselkedéssel és bizonyos testrészekkel is. Tehát, egy ember „*nefes*”-e azt jelöli, hogy páratlan és egyedi. A szellem kifejezést a „*rúah*” szóval jelölték, ami elsődlegesen szelet, vihart vagy levegőt jelentet, így a *rúah* lélegzetet is jelenthet.²⁰ Ettől függ az élet és a halál. Érdekesség, hogy a *rúah* visszatér Istenhez.²¹ A harmadik, a „*léb*”, ami a szívet jelöli. A lébnek mindig kívánságai vannak és meghatározott irányba halad. Tehát a szív gondolkodik, vágyai és kívánságai vannak a tettek megfontolására. Így a szív az egzisztencia irányítója.²² Így a test és a lélek együtt alkotja az embert, de nem a lélek az élet forrása, hanem Isten.²³ Mégis a lélek összefüggésben áll az embert alkotó más entitásokkal, ami a test, értelem, a bölcs szív, ésszel, életerővel, tudati léttel és más akaratelemekkel.²⁴ Természetesen, az akkori ember Teremtőjéhez való viszonyban szemlélte önmagát.

3.2. Újszövetségben

Az általános keresztyén felfogás a testtel és a lélekkel kapcsolatosan az antik filozófiából indul ki, mivel elgondolkodtató a *pszükhé* és a *pneuma* közötti különbség.²⁵ Fontos megfigyelni azt az aspektust is, hogy ismerve a zsidó vallási gondolkodást, egy hellenizált világban éltek és

¹⁷SZATHMÁRY Sándor: *A reménység etikája*, Budapest, a Református Zsinati Sajtóosztály kiadása, 1990, 198.

¹⁸ATTIAS, Jean-Christophe — BENBASSA, Esther: élet (szócikk) In: PONGRÁCZ Mária (ford.): *A zsidó kultúra lexikona*, Budapest, Balassi, 2003,62.

¹⁹FEKETE Károly: „Amikor a lélek húrjai megszólalnak...” In: Eds. Gaál Botond: *Az ember, mint lélek*, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2009, 80.

²⁰FEKETE Károly, i.m. 81

²¹Préd 12,7

²²FEKETE Károly, i.m. 84

²³GAÁL Botond: „Az ember titka: test, lélek, szellem.” In: Eds. Gaál Botond: *Az ember, mint lélek*, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2009, 13.

²⁴CZEGLÉDY Sándor - HAMAR István – KÁLLAY Kálmán: *Bibliai lexikon*, Sylvester kiadó, Budapest, 1931,

²⁵GAÁL Botond, i.m. 16

ennek a világnak a műveltsége is hatott rájuk.²⁶ A lélek egyértelmű az étellel.²⁷ Az Újszövetségi lélek a „psyche”, amit nem lehet elválasztani a testtől. A test és a lélek egymás mellett vannak, ez feloldhatatlan, viszont semmiképpen sem szabad a lélek halhatatlanságára gondolni. A „Credo”-ra gondolva az „örök életre” kell gondolni, ami a test feltámadásával áll kapcsolatban.²⁸ Az ember személyét nem lehet felosztani. A halandó test felbomlik, így az ember több mint egy testi lét és itt-lét.²⁹ Az emberi élet nem halhatatlan, ez a halálnak az uralma, ami a büntető uralma alá van vetve. Az Újszövetség csak kétszer használja a „halhatatlanság” kifejezést, viszont fontos kiemelni, hogy ez nem emberi tulajdonságként van megfogalmazva. Az ember lényeges tulajdonsága a halálra szántság,³⁰ hiszen eljátszotta annak a lehetőségét, hogy szabad akaratából jó döntést hozzon. Egyedül csak Isten halhatatlan, de az emberről sem feledkezett meg, Isten ajándéka az „*el nem múló élet*”, ami valójából a halál alól való szabadulás.

A farizeusok megkérdezték Jézust, hogy melyik a legfőbb parancsolat és a válaszból is feleletet kapunk a kérdésünkre. Máté 22, 37 versében a következő módon van megfogalmazva: „*Jézus pedig monda néki: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből.*” Lukácsnál is megtalálható egy bővebb fogalmazásban: „*Az pedig felelvén, monda: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szivedből és teljes lelkedből és minden erődből és teljes elmédből; és a te felebarátodat, mint magadat.*” (Lk 10,27). A lélek, ami a „*pszüché*” mindkét esetben a szellemi tevékenység feladata, ezért jelent gondolkodás, akaratot és érzelmet is.³¹

Összegzésképpen, a Biblia nyelvezete és gondolkodása próbálja visszaadni, hogy mi, vagy ki is az ember. A keresztyén felfogás megőrizte a zsidó dichotóm szemléletet, de trichotóm szemlélettel kiegészíti és pontosítja.³² Az ember halandó, aki rendelkezik testtel és lélekkel, amelyeket meg lehet különböztetni, de nem lehet szétválasztani. A halál által a test lelke és a lélek teste találkozik Istennel, úgy, mint szabadulás és neki megígért élet.³³ Jézus Krisztus középpontba állítva, aki meghalt érettünk, a bűneinket és az örök halált magára vette, feltámadott és megajándékozott az örök étellel. Ez a reménység uralkodik, ami megmenti az embert, mert jövőnk van Krisztusban.

4. Összegzés

4.1. Honnan jövőnk?

Ahhoz, hogy világos képet kapjunk az emberi eredetről, a figyelmünk a teremtés történetek felé fordul. Az Egyiptomi kozmogóniában Nun nem teremtőként szerepel, hanem úgy, mint egy őslétező elem. Érdekes megfigyelni azt, hogy a Nílus mentén több teremtésmítosz is létezett a területek önállósága miatt, de minden teremtésmítoszból egyetlen teremtő létezik. Még egy meghatározó jellemvonása az egyiptomi teremtésmítosznak az, hogy a többi ókori civilizációhoz képest, nem ugyan úgy képzelték el a kezdetleges káoszt, mivel a Nun, az őslétező, már tartalmazta önmagában a nyolc teremtő erőt. A Memphisi teológia Ptah alakját hasonlóképpen jellemzi, mint a héberek JWHW-t. Az említett teológiának az alapja a Ptah himnusz, ami leírja, hogy ő az egyetlen teremtő isten, aki az ige is. A szívével és a nyelvével teremt. Ő az, aki az ősvízből, a Nunból kiemelkedett. Így a memphisi kozmogónia a teremtő

²⁶GAÁL Botond, i.m. 17

²⁷SZATHMÁRY Sándor, i.m. 200-201.

²⁸BARTH Károly: *Hiszek*, Református Egyházkerület könyvnyomdája, Debrecen, 1936, 77.

²⁹SZATHMÁRY Sándor, i.m. 200.

³⁰SZATHMÁRY Sándor, i.m. 206-207.

³¹GAÁL Botond, i.m. 18

³²GAÁL Botond, i.m. 19

³³SZATHMÁRY Sándor, i.m. 207.

gondolkodásnak és szónak köszönhető, amelyik csak egy istenhez nyúl vissza. Következtetésképpen, az egyiptomi hitvilág kezdetében egy olyan dogmával találkozunk, amelyik hasonló a keresztyén teológia Lógósához.³⁴

Az egyiptomi hitben találkozunk azzal a gondolattal, hogy a természet az embert szolgálja és ő pedig erre a teremtett világra kell vigyázzon. Megfigyelhető az is, hogy Ré a szemét küldi Sut és Tefnut után, majd mikor megtalálja őket, örömkönnyeket hullajt. A Genézisben leírt ember teremtésénél végig az olvasható, hogy Isten megszemlélte azt, amit teremtett és látta, hogy jó.³⁵ Hasonlóképpen, ahogyan az Ószövetségi teremtéstörténetben is, úgy az egyiptomi mitológiában a teremtő isten az örömét leli a teremtett világban.

Az egyiptomi kozmogóniával ellentétben a Görög teremtésmítoszban nem jelenik meg az őslétező teológiai koncepciója. Emellett találkozunk a nemzedékek közötti harccal, ami több ókori kultúrában megjelenik. A görög vallásban az ember teremtésének egyik érdekes jellemvonása, hogy Prométheusz a tüzet lopja el nekik, ami jelen esetben az erő jelképe és a tudásé. Így Prométheusz az emberek és az istenek közötti közbenjáró is. Emellett, a tűznek tisztító, megvilágosító és pusztító jellemvonása van. Érdekesség az is, hogy Ptah égi tűz alakjában termékenyített.

A görög embernek az Olümposz hegye kultikus helynek számított, hiszen ott laktak istenei. Ő innen várta segítségét. Több esetben is találkozunk azzal a gondolattal, hogy a hegy, mint világokat összekötő helyszín, kapcsolatot teremt a szent és a profán között. Az Ószövetség is beszél a hegyeken történő kultikus cselekedetekről. Ezzel az elképzeléssel találkozunk a Zsoltárok 121: 1 versében is, ahol a zsoltáríró a következőképpen fogalmaz: „*Szemeimet a hegyekre emelem, ahonnan jön az én segítségem.*”

A bibliai teremtéstörténet a megszokott formulával indít: „*Kezdetben...*”. Az Ószövetség beszámol más istenek kultuszairól is, viszont a szövegek egyértelműen kimondják, hogy az egyetlen egy, igaz, élő isten az JWHW. Megfigyelhető, hogy minden teremtésmítosz a kezdetleges káosszal kezdődik. Ugyanez érvényes a Bibliában szereplő teremtéstörténetre: „*Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétségvalaa mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett*” (1Móz 1, 1-2). A teremtésnél 10x jelenik meg az, hogy „mondta Isten” - אָלֹהִים וַיֹּאמֶר, 3x jelenik meg a „legyen” – וַיִּקְרָא parancsa, 6x írja, hogy „úgy lőn” – וַיְהִי־כֵן. A bibliai teremtéstörténetben nincsen megfogalmazva a kezdeti anyag létezésének a feltétele, illetve a szöveg a „bára” ígét használja, amely azt jelenti teremteni. Az első versben a „kezdet” és a „teremt” szó meghatározó jellegű, utalva az „ex nihilo”, azaz a semmiből való teremtésre. Kálvin János is a „bára” héber kifejezésből indul ki, majd Von Rad is egyetértve vele ugyanezre a következtetésre jutnak. Ez az ige tartalmazza a tökéletes könnyűséget és a „creatio ex nihilo” gondolatot is, ami alátámasztja, hogy semmi kötelék sincs a kezdetleges anyag hipotézisével.³⁶

„*Teremté az embert az ő képére*”, az embert, aki uralkodni fog az egész földön. Az asszonyt és a férfit azért teremtette, hogy sokasodjanak, és hogy hajtják birodalmuk alá a földet. Elgondolkodtató az a megfogalmazás, hogy az „*Ő képére*”, mivel „*Az Istent soha senki nem látta: ha szeretjük egymást, az Isten bennünk marad, és az ő szeretete teljessé lett bennünk.*” János első levele: 4, 12. Ebben az esetben nem egy fizikai képmás hasonlóságáról beszélünk, mivel Istent soha senki nem látta. Jelen esetben arra kell gondolni, hogy az ember Isten képmása tulajdonságaiban, amivel ő fel lett ruházva. Pál apostol úgy vélekedik, hogy elváltozunk Isten képmására az evangéliumnak köszönhetően.³⁷ Kálvin János is úgy vélekedik, hogy ez az egész

³⁴ELIADE, Mircea: *Istoria Credințelor și Ideilor Religioase I* (Vallási hiedelmek és eszmék története I), Iași, Polirom, 2011, 94.

³⁵ ELIADE, Mircea, i.m. 155. Lásd még: KOZMA Zsolt, i.m. 35.

³⁶RAD, Gerhard VON: *The Old Testament Library: Genesis*, John H. Marks fordítása, The Westminster Press, Philadelphia, 47.

³⁷Lásd: Kol3,10 és Ef4, 23

természetünk tökéletességét jelöli, mivel Ádámnak is helyes ítélőképessége volt a bukás előtt. Érdekes, hogy a 27. versben újra ismételve van, hogy „*Teremté tehát az Isten az embert*”, mert ez kiemeli Isten jóságát, de egyben figyelmeztetés is, hogy a bűneset által ebből a kiváltságból kiestünk és vágyakozni fogunk ennek a visszaállítására mivel, az ember Isteni terv szerint készült.

Következtetésképpen, az ember teremtésekor tökéletességben és igazságban teremtette Isten. A bűneset következtében az ember ezt a kiváltságos helyzetet, amikor az ő teremtőjével egy közeli bensőséges kapcsolatot élt át, elveszítette. Ezért az emberek egész életük során törekednek, hogy megismerjék eredetüket. Ahhoz, hogy az ember megérthesse saját maga eredetét, meg kell ismerje Istenét. Ezért kijelenthetjük azt, hogy az ember születésétől fogva visszavágyik a tökéletességbe, a teremtőjéhez. Nem az a fontos, hogy visszafele számoljon, hanem az, hogy a bizonytalansága eloszoljon és hogy megtalálja önmagát a világban.³⁸ Erre vonatkozik a „*homo religiosus*” fogalma is.

4.2. Kik vagyunk?

A különböző vallásoknak az önismereti kérdéskörökre is jelentős hatásuk volt. Egy adott társadalmat meghatároztak a vallási kultikus cselekedetek. Fontos kiemelni azt a tényt, hogy a legtöbb hitvilág törekedik erkölcsi és morális tanításokra. Ha az emberi életnek az értelmezési lehetőségét keressük nem tekinthetünk el azoktól a szent és profán parancsolatoktól, amelyeket a társadalom helyesnek ítélt.

A memphisi teológia alapján Ptah lélekkel, akarattal és szóval teremtett. Az egyiptomi kultúra fejlett túlvilághittel rendelkezett, ami természetesen egy fejlett lélekhitet von maga után. Az emberi egzisztenciát nem csak a halál pillanatáig értelmezték. Számukra a test és a lélek egyaránt fontos volt életükben és haláluk után is. Fontos kiemelni, hogy az embernek 1 teste van, viszont jelen esetben 3 lélekkel rendelkezik: „ka”, „ba” és „ah”. Érdekes, hogy a „ka” a test mellett marad, míg a „ba” elszáll és időnként visszatér ellenőrizni. A mumifikáció folyamata is azért alakult ki, mert az ókori egyiptomi ember csak testi-lelki formában tudta elképzelni magát a túlvilágon. Így mikor a „ba” lélek visszajön, helyreáll az egység, a test és a lélek pedig teljes lesz a túlvilágon.³⁹

Egyiptomban a fáraóra úgy tekintettek, mint az istenek által választott vezetőre. Ezáltal a fáraó parancsolatai bizonyos esetekben isteni princípiumokkal bírtak. Az egyiptomi nevelésben egyaránt jelentős szerepet töltött be a szent és a profán világ. Jelentős volt a világi vezetőség tisztelete, illetve a kultikus jellegű cselekedetek és az istenek iránti hűség. Szociális nézőpontból azt állapíthatjuk meg, hogy az egyiptomiak szervezett közösségbe csoportosultak. Földrajzi elhelyezkedése miatt a fő szociál-etikai tanítás az egymás iránti tisztelet, illetve a közösségi szellem volt. Úgy gondolkodtak, hogy közösségként biztonságosabb élethelyzetet lehet kialakítani. Ennek köszönhetően, a túlvilág hitben fontos szerepet játszott a szív megmérettetése is. Érdekes, hogy a halott 42 bűnt kellett, hogy megvalljon 42 bíró előtt, majd ezután következik a szívének a mérlegre tétele, ahol a másik serpenyőben egy toll található. Ha hamisan vallott ítéletben részesült.

A Görög kultúrkörben a test és a lélek kapcsolatáról több filozófiai és teológiai eszme alakult ki. A görög vallást pesszimizmus jellemzi, ha judeai-keresztény szemzőgből vizsgáljuk. Az emberi egzisztenciát Eliade röviden gondterhelten határozza meg.⁴⁰ Az Iliász énekben, ami a homéroszi korból származik, az a teológiai felvetés jelenik meg, hogy a lélek a halál után nem szűnik meg létezni. Plutharkhosz úgy vélte, hogy a lélek az istenektől adatott, onnan származik és oda is tér vissza. Érdekes, hogy Plutharkhosz a testet a lélek börtönének

³⁸KOZMA Zsolt: i.m. 8.

³⁹KÁKOSY László, i.m. 358.

⁴⁰ELIADE, Mircea, i.m. 236.

gondolja. Ebből kiindulva, Plutharkosz teológiai koncepciójának a fő gondolata a lélek továbbélése. A halál utáni eseményeket nem kötötte fizikai testhez. Püthagorasz is úgy vélte, hogy a lélek az istenektől való, mivel úgy tartotta, hogy a lélek isteni lehelet. Mindemellett egyetértett Plutharkosz gondolatával is, hogy a test a lélek börtöne. Szókratész más megközelítésből úgy gondolta, hogy a lélek a megismerés, a tudás forrása és ezt fontos ápolni. Platón is hasonlóképpen vélekedik. Ezek mellett ő kijelenti, hogy a lélek halhatatlan és hogy három tulajdonsága van: gondolkodás, indulat és vágyakozás. Arisztotelész is úgy vélekedik, hogy a lélek a test foglya. Emellett erényről beszél, ami a léleknek köszönhető. A lélek munkája a derekas élet létrehozása, így Arisztotelész a tökéletes jót és boldogságot látja. Megvizsgálva az ember életében betöltött szerepét, arra következtethetünk, hogy önmagunk meghatározása összefügg a teológiai koncepciókkal.

Az Ószövetségben az ember teremtésekor a következő hangzik el: „...és lehelt az ő orrába életnek leheletét...”. A héber nyelv egyik sajátossága, hogy a lélek kifejezésére a fuvallat, lehelet, szél fogalmakat alkalmazza. A héberek törvényei nem csupán a testi tisztaságra irányultak, hanem képesen a test tisztán tartása által illusztrálták a lélek megtisztítását. A parancsolatok központjában a JWHW iránti hűség áll, amely a teljes élet vallása. Az Ószövetségi iratok nem mondanak ellent a feltámadás és az örök élet tanának. Az ember szeretné megtudni, hogy ki ő és erre a választ megkapjuk a teremtésben. Anyag és élet vagyunk, de az egzisztenciánkat Istentől érthetjük meg.⁴¹

Az Újszövetségben Krisztus több esetben visszautal ószövetségi igékre és kiemeli azt, hogy az Ószövetség és a törvény nem ellenkezik az általa tanítottakkal, sőt a régi szövetség ígéretei Krisztusban teljesednek be. Jézus Isten tökéletes képmása, benne helyreállt az elveszett istenképesség és ezért az ember feladata a megújulás és az ő ábrázatához való hasonlóság.⁴² A keresztyén tanítások alapján az embert antropológiailag három fő részre osztják: psyche, pneuma és a test. A testről az írásként azt jelentik ki, hogy ez a Szentlélek temploma. Ahogyan a „Credo”-ban is megjelenik, az emberi test múlandó,⁴³ olyan mint egy földi porsátor.⁴⁴ Ebből kiindulva a keresztyén tanok nem a halhatatlanságot hirdetik, hanem a test feltámadására és a Krisztus áldozata által szerzett kegyelemre és örök életre teszik a hangsúlyt.⁴⁵

A lélek halhatatlanságának dogmatörténetében fontos reflektálni az újplatonizmusra. Platón hatásán megy ez tovább, aki a lélek halhatatlanságának a gondolatát megfogalmazta. A pogányságból kialakult keresztyénség igyekezett távol maradni a pogány filozófiai hatásoktól, később meg egyes tagok elkezdtek foglalkozni a filozófiával. A kölcsönhatások eredményeit mindkét oldalon lehet észlelni. Origenészt a görög egyház legjelentősebb teológusának tartották, akiről úgy tartják, hogy a platóni bölcsesség hatása alatt volt.⁴⁶ Viszont leginkább a neoplatonista hatásokat lehet észlelni írásaiban.⁴⁷ Az újplatonikus írásokat Origenész munkáiban a praeexistens lélekről találjuk. Eszkhatológiai felfogása is hasonló az újplatonista filozófiával.⁴⁸ A lelkek tiszta, szellemi formában voltak Istennél. Az üdv és fejlődésnek a célja ennek az állapotnak a visszaállítása. A lelkek Istentől való süllyedése és a Hozzá való felemelkedése az, ami meghatározza Origenész felfogását. A lelkek a logosz hatására eloldódnak az érzéki világtól, és megszabadulnak a testi egzisztenciától. Ezek a szellemek és lelkek egy érzékfölkötti világban boldogan élnek.

⁴¹KOZMA Zsolt, I.m. 29.

⁴²KOZMA Zsolt, I.m. 29

⁴³SZATHMÁRY Sándor, I.M. 206-207. LÁSD MÉG: BARTH Károly: *Hiszek*, Református Egyházkerület Könyvnyomdája, Debrecen, 1936, 77.

⁴⁴SZATHMÁRY Sándor, I.m. 200.

⁴⁵SZATHMÁRY Sándor, i.m. 207.

⁴⁶BERTHOLD, Altar: *Őskeresztyén irodalomtörténet*, Budapest, 1947, 117-122

⁴⁷SZATHMÁRY Sándor, i.m. 111.

⁴⁸SZATHMÁRY Sándor, i.m. 114.

Ágoston is nagy szerepet tulajdonított Platón és az újplatonista filozófia hatásának. Ezt a legjobban a „*De Civitate Dei*” könyvében tapasztalható. A VIII. könyvben megfogalmazza, hogy a platonisták az Istent tartják teremtőnek, az igazságnak és a boldogságnak, így őket az összes filozófusok közül magasztalja. Az ő etikai vizsgálódásuk arra a jóra irányul, ami boldoggá teszi az embert. Ami a legfontosabb, hogy ők nem a testi vagy szellemi adottságokban találják a boldogságot, hanem Istenben, így a platonista filozófia megközelíti a keresztyénség gondolkodását. Fontos kiemelni, hogy a platonisták szerint, a lélek olyan örök, mint Isten. Ezzel a gondolattal szembe találkozik Ágoston, majd kijavítva kijelentésüket megérveli, hogy Isten viszont kijelentette, hogy a lélek nem olyan örök, mint Ő, hanem csak teremtménye. A platonisták úgy tartják, hogy semmi sem lehet vég nélküli, ami az időben kezdődött. A lélek időben kezdődött, mégis a lélek boldogsága mindörökké tart.⁴⁹ Miután ellentmondott nekik, ezután újból magasztalja, mivel véleménye szerint Platón csak azt tartja bölcsnek, aki ismeri, szereti, követi Istent.

Ágoston a test és a lélek viszonyáról a következőképpen vélekedik: „...Az ember, vagyis a lélekkel rendelkező lény lélekből és testből áll. E kettő közül a lélek kétségtelenül értékesebb a testnél...”⁵⁰. Ezt követően kiegészíti, hogy ha a lélek bűnös és gyarló, még ebben az esetben is értékesebb a legerősebb és legegészségesebb testnél. Sallustinus is hasonlóképpen gondolja, hogy a lelket uralkodásra, a testet pedig szolgálatra használjuk. Végül a következő gondolattal is találkozunk, hogy a lélek az Istennel, míg a test az emberekkel közös. Összegzőképpen, Ágoston az újplatonisták tanítását csak bizonyos helyeken akarja kijavítani.

Következtetésképpen, az ember vágyakozik a tökéletességi létfok elérésére. Azáltal, hogy hajlamos életét annak a célnak szentelni, hogy megismerje Isten törvényét a létezésnek magasabb szintjére lép. A földi élet a keresztyén értelmezésben inkább pillanatnyi megmérettetésként jelenik meg. Ez azt feltételezi, hogy az ember lelki üdvössége azon tényezőtől függ, hogy megéli-e, vagy sem az ő hitét. A lélek és annak üdvössége, illetve a test feltámadása mélyen kapcsolódik a törvényhez. Krisztusban megmutatkozott az, hogy miként lehet ezt a törvényt tökéletesen betartani, így a törvénynek a tanítói jellegét Krisztus veszi át. A test feltámadásával kapcsolatban Pál apostol azt állítja, hogy Krisztusnak a megdicsőült testéhez lesz hasonló. Az embernek ezen vágyakozása miatt állíthatjuk, hogy ő egy „*homo religiosus*”.

4.3. Hová megyünk?

A halál utáni életről való elképzelések adott kultúrákban és vallásokban lényeges kapcsolatban állnak a teremtéstörténetekkel és a test és lélek kapcsolatáról való elképzelésekkel. Az ókori civilizációk közül az egyiptomi vallásban volt a legfejlettebb túlvilág hit, ami az Osiris hittől függ össze.⁵¹ Érdekes, hogy a halottnak a célja az Ozirisszal való egyesülés volt, ami nevezhető egy úgynevezett feltámadás hitnek is, de ez nem foglalta magába a testi feltámadás gondolatát. Az egyiptomi túlvilág hitben fontos kiemelni a *Halottak könyvét*, ami varázsigéket, tanácsokat és utasításokat tartalmazott. Ez a halottnak segített abban, hogy helyt álljon a túlvilág próbáin.⁵² Az akadályok után következik a szív megmérettetése, ami hasonló a lélek megmérettetéséhez a keresztyénségben. Ez meghatározza, hogy a halottnak milyen élete lesz a túlvilágon.

A Görög vallás túlvilág hitében egy fejlődési ívet lehet észrevenni. Eleinte a Tartarosról lehet olvasni, ahova azért ítélik el a lelkeket, hogy örökké emlékezzenek életükre. Homérosznak ez a leírása akkor volt aktuális, amikor még nem volt helye az örök boldogságnak a halál után.

⁴⁹ÁGOSTON: *De Civitate Dei II*, Földváry Antal fordítása, Budapest, Kairosz, 2006, 16.

⁵⁰ÁGOSTON: i.m. 189.

⁵¹LAROUSSE: *Mitológiai enciklopédia*, Budapest, Saxum, 2009, 136. Lásd még: SZIMONIDESZ Lajos: *A világ vallásai*, Budapest, Könyvértékesítő vállalat kiadója, 1988, 113.

⁵²PÜSÖK Sarolta: *Vallások, mítoszok és vallásfilozófiai irányzatok*, Kolozsvár, Egyetemi műhely, 2012, 39-40.

Érdekesség, hogy a klasszikusok korában ez az elképzelés megváltozik és kiéleződik. Platón a Gorgiászában megfogalmaz egy differenciáltabb elképzelést. Ennek köszönhetően már nem csak a Tartaroszra lehet számítani a halál után, hanem a Boldogok szigetére is lehetősége nyílik a halottnak. Hasonlóan az Egyiptomban elképzelt igazságszolgáltatáshoz, ez a Görög vallásban is megjelenik.

Az Ószövetségi hitben az ember és életértelmezés tette lehetővé a halál utáni étellel kapcsolatos elképzeléseket. Az izraeli ember figyelmével az élet felé fordult, de érdektelenséget árul el a halál utáni étellel kapcsolatban.⁵³ Az életnek ezt a jellegű megbecsülését az egyiptomi és babiloni embereszményben is megtaláljuk. Lehetséges, hogy ezek az elképzelések hatottak az izraelita felfogásra, de ha igen, akkor is átformálva, átalakítva viszik tovább ezeket. Az élet Jahve ajándéka és úgy gondolták, hogy a bűnesetnek köszönhetően csak az élet meghosszabbítása veszett el. A szövetségekötésnek köszönhetően Isten akarata jelenik meg, így ez Hozzá van kötve, ami megnyitja a hosszú élet titkait is. A halál értékelése ebben az esetben teológiailag sokféle. L. Wachter, azt mondja például, hogy az emberi lét Istenhez van kötve, az evilági léthez, így ezt úgy kell alakítani, hogy elnyerje értelmét. Mindezek mellett, az Ószövetségi túlvilág hithez a Seol fogalma kötődik.⁵⁴ Mivel érdektelenséggel fordultak a halál utáni élet felé, ezért egyenlenséggel és ingadozással találkozunk, mondja Von Rad. Így nem lehet tudni, hogy a halott atyjáinál pihen, vagy a Seolban. A vallástörténeti magyarázat abban rejlik, hogy a halállal kapcsolatos képzeteknek a beolvasztása történt meg legkésőbb a Jahve-hitbe.⁵⁵ Ez nem jelenti azt, hogy a halál végleges, mivel az Ószövetségben is lehet olyan gondolatokkal találkozni a bölcsesség irodalomban, amely egy evilági szabadításról beszél, ami egy Istentől remélt új lehetőség.⁵⁶ A 73. Zsoltárban is megszólal a reménység, ami már nem az evilági életre vonatkozik. A feltámadásról Dániel könyvében is szó esik, amely izraelita hitnek a legvilágosabb bizonyásgtétele. A feltámadás úgy szerepel itt, mint Isten végső ítéletének az előfeltétele.

Az ószövetségi kornak az irodalmában egy fejlődési vonallal lehet találkozni, de itt még érezhető a küzdelem a térrel és az idővel. Az Újszövetségben ez a fejlődési ív folytatódik. Itt beteljesedik az ígéret a feltámadással kapcsolatban. Jézus tanítása világosan beszél a feltámadásról és arról, hogy a lelket nem lehet megölni. Felhívja a tanítványok figyelmét arra, hogy attól kell félni, aki a testét és lelkét is elveszíti gyehennában. A feltámadással kapcsolatban az első elképzelések Izraelben materiálisak, testi jellegűek, de az idők során egy fejlődési ívet lehet megfigyelni, így magasabb értelmet nyer. Fontos kiemelni, hogy Jézus nem úgy beszél a feltámadásról, mint a görög vallás. Ő kijelenti, hogy a halál utáni életre Vele azok kerülnek, „akik méltóvá tételnek”. Ezt a kegyelmet minden ember megkapja, aki a feltámadás világába lép Krisztussal.⁵⁷ Azt is fontos kiemelni, hogy a feltámadásban egy olyan, új emberről van szó, aki nem az első Ádám folytatása. Ez az Istennel való közösség teljes kiteljesedése és folytatása.

Következtetésképpen, egy Isteni igazságszolgáltatás gondolata jelenik meg itt, egy ítéleté, aminek az elképzelése már az ókori vallásokban is megjelent. Az Ószövetségben és az Újszövetségben egy fejlődési ívvel találkozunk amikor a halál utáni élet titkait keressük, majd Jézus tanításában a feltámadás tana kiéleződik. Az ember természetétől fogva egy „homo religiosus”, mivel Istentől teremtett és ebből adódólag szeretné megismerni teremtőjét és eredetét. A test és lélek kapcsolata, az etikai, viselkedési normák meghatározzák életünket és személyünket. Az ember vágyakozik egy adott életnek az eléréséhez és hajlamos annak a célnak szentelni, hogy megismerje Istenét, Isten törvényét. A keresztyén hitben az élet egy

⁵³SZATHMÁRY Sándor, i.m. 11.

⁵⁴SZATHMÁRY Sándor, i.m. 28.

⁵⁵SZATHMÁRY Sándor, i.m. 29.

⁵⁶SZATHMÁRY Sándor, i.m. 36.

⁵⁷SZATHMÁRY Sándor, i.m. 74.

megmérettetés. A test feltámadása egyszerre kapcsolódik a törvényhez és az ingyen kegyelemhez, ami tökéletesen megmutatkozott Krisztusban.

A halál utáni életet meghatározzák az adott vallásnak a kultikus cselekedetei és az az eszme rendszer, amit életükben képviseltek.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- [1] ATTIAS, Jean-Christophe — BENBASSA, Esther: élet (szócikk) – szellem (szócikk). In: PONGRÁCZ Mária (ford.): *A zsidó kultúra lexikona*, Budapest, Balassi, 2003
- [2] ÁGOSTON: *De Civitate Dei II*, Földváry Antal fordítása, Budapest, Kairosz, 2006
- [3] BARTH Károly: *Hiszek*, Református Egyházkerület könyvnyomdája, Debrecen, 1936
- [4] BERTHOLD, Altar: *Őskeresztyén irodalomtörténet*, Budapest, 1947
- [5] ELIADE, Mircea: *Istoria Credințelor și Ideilor Religioase I (Vallási hiedelmek és eszmék története I)*, Iași, Polirom, 2011
- [6] ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története II*, Budapest, Osiris, 2003
- [7] ELŐD István: *Katolikus dogmatika*, Szent István Társulat, Budapest, 1983.
- [8] FEKETE Károly: „Amikor a lélek húrjai megszólalnak...” In: Eds. Gaál Botond: *Az ember, mint lélek*, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2009
- [9] GAÁL Botond: *Az ember titka: test, lélek, szellem*. In: Eds. Gaál Botond: *Az ember, mint lélek*, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2009
- [10] HOMÉROSZ: *Íliász*, ford. Devecseri Gábor, Budapest, Európa, 2012
- [11] KÁKOSY László: *Az Ókori Egyiptom Története és Kultúrája*, Budapest, Osiris, 2005
- [12] KERÉNYI Károly: *Halhatatlanság és Apollón vallás, Ókortudományi tanulmányok 1918-1943.* (szerk. Komoróczy Géza – Szilágyi János György). Budapest, Magvető, 1984
- [13] KOZMA Zsolt: *Szavak az Igéből*, Az Erdélyi Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdája, Kolozsvár, 2003
- [14] KIRK, G. S – RAVEN, J. E. – SCHOFIELD, M: *The Presocratic Philosophers. A critical history with selection of texts*, Cambridge, University Press, 1971
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511813375>
- [15] LAROUSSE: *Mitológiai enciklopédia*, Budapest, Saxum, 2009
- [16] LEEUW, Gerardus VAN DER: *Phänomenologie der Religion* (1933), Olasz fordítás: *Fenomenologia della religione*, Torino, Boringhieri, 2002.
- [17] PLATÓN: *Platón összes művei*, II. kötet, Budapest, Európa, 1984
- [18] PÜSÖK Sarolta: *Vallások, mítoszok és vallásfilozófiai irányzatok*, Kolozsvár, Egyetemi műhely, 2012
- [19] RAD, Gerhard VON: *The Old Testament Library: Genesis*, John H. Marks fordítása, The Westminster Press, Philadelphia
- [20] SZATHMÁRY Sándor: *A reménység etikája*, Budapest, a Református Zsinati Sajtóosztály kiadása, 1990
- [21] SZIMONIDESZ Lajos: *A világ vallásai*, Budapest, Könyvértékesítő vállalat kiadója, 1988

Felhasznált webográfia:

- [1] ARISZTOTELÉSZ: *Eudemoszi etika, nagy etika*, fordította: STEIGER Kornél.
<http://mek.oszk.hu/05700/05709/05709.htm#1> (utolsó megtekintés dátuma: 2020.07.19)
- [2] KERNS, Tom: *Plato's Three Parts of the Soul*.
<http://philosophycourse.info/platosite/3schart.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2020.07.19)